

PROF. DR. KAPOSÍ ZOLTÁN DSC
egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
zkaposiz@gmail.com

GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF ZALA VÁRMEGYEI BIRTOKAIN (1814–1860)

ECONOMIC CHANGES ON THE ESTATES OF COUNT ISTVÁN SZÉCHENYI IN ZALA COUNTY (1814–1860)

ABSTRACT

István Széchenyi is a well-known public figure of the national Economic History. His economic activity is mostly remembered by his foundations and innovations in the secondary and the tertiary sector. We have less information though how the once great landowner (possessing 95,000 acres) managed his demesnes inherited from his father and what results his management had. Count Széchenyi sold his Demesne of Csokonya (located in Somogy County) to his brothers, which accounted for 60% of his lands. After it he was left with only three smaller demesnes and two of them (Demesne of Szentgyörgyvár and Demesne of Pölöske) were in Zala County. In this study, we examine what purpose these demesnes in Zala County fulfilled beside the manor of Nagycenk (next to the City of Sopron) which was developed into a model farm. Were there efforts to modernise those two demesnes? What was the operating system of those two demesnes in Zala County like? How did they try to benefit from the agricultural boom of the 1830-40s? The primary conclusion of our examination is that there were some initiative steps to restructure and improve the demesnes in Zala County (sheep husbandry, vinery and winery, transforming moorland to meadows by draining them) but the owner was most concerned with the sure profit he gained.

Kulcsszavak: mezőgazdaság, uradalom, modernizáció, innováció, átalakulás

Key notes: agriculture, manor, modernization, innovation, transformation

1. A nagybirtokok jelentősége a 18–19. században

A hódoltsági idők meglehetősen felforgatták a hagyományos nemesi tulajdoni rendszert. A földbirtokokkal rendelkező családok a harcok következtében férfiágon könnyen kihalhattak, s ilyenkor birtokaik leány-, vagy terebélyes oldalágakon öröklődhetek tovább. Gyakran előfordult, hogy egy-egy birtoknak egyszerre több tulajdonosa is volt már, ami aztán végeláthatatlan perek folyamatát indította meg a jogok érvényesítéséért. Fokozta a földjogok átláthatatlanságát, hogy a király a felszabadító háborúk alatt a visszaszerzett földeket olyan, a fegyver jogán szerzett területnek minősítette, amelyekkel szabadon bánhatott. A visszafoglalt területeken a volt birtokosoknak oklevéllel kellett igazolniuk birtokjogukat, s csak a birtok becsült értéke 10%-ának lefizetését követően kaphatták azt vissza. Ez sokszor nehézségekbe ütközött, hiszen a korábban elmenekült nemesség nagy része jövedelmeit is elveszítette, így a vagyona nem tudta előteremteni. Könnyebb volt a helyzet az igazolások kapcsán, hiszen a vármegye előtt tett tanúvallomásokkal lehetőség nyílt az elkallódott papírok helyettesítésére.¹

A 17–18. század fordulóján Bécs adományai során igen bőkezűen bánt korábbi hadvezérekkel, udvari szállítóival, hitelezőivel, kiszolgálóival, támogatóival. Ám a század elején

az óriási területeket kitevő, főleg a külföldi hadvezérekhez juttatott földek az 1730–40-es években nagyrészt már gazdát is cseréltek. Ennek során a már korábban is egyre erősebbé vált Esterházy, Batthyány, Zichy, Széchenyi és Károlyi família mellé emelkedtek a Festeticsek, a Grassalkovichok, a Hunyadyak stb.² Most már olyan nagybirtokosok kezére kerültek a nagyobb uradalmak, akik tartósan Magyarországon vagy Bécsben éltek, jövedelmeiket innen nyerték, s akikkel hosszabb távra konzerválódtak is a helyi földtulajdonviszonyok is. Az új nagybirtokos réteg megszervezte birtokát, gazdálkodását, jelentős népességet telepített földjeire, ami nagyban elősegítette a mezőgazdaság fejlődését.³ A középbirtokosi réteg is kicserélődött, gyakran az arisztokrácia soraiba emelkedő familiák kezdték pályafutásukat.⁴ Hatalmas birtokokhoz jutottak hozzá az egyházi intézmények is.

A fent vázolt országos folyamatok Zala megyét sem kerültk el. A Wesselényi-féle Habsburg-ellenes függetlenségi szervezkedés bukása jelentős birtokváltozásokkal járt, hiszen az abban részt vevő nagybirtokosok földjeit elkobozták, s azokat az udvar saját híveinek adományozta. Zrínyi Péter hatalmas muraközi birtokait előbb a stájer kamara, azt követően pedig Althann János kapta meg. Nádasdy Ferenc birtokai közül Alsólendva, Lenti, és Csobánc Esterházy Pál kezébe került, de jutott bőven a Csáky és a Széchenyi családnak is. A királynő 1741-ben 32 Zala és 18 Vas megyei faluból álló birtokcsoportot adományozott Festetics Kristófnak, aki a korábban megszerzett Keszthely körül hatalmas birtokrendszer kiépítésébe kezdett. A keszthelyi gróf Festeticsek ezen ága a későbbiek során Zala megyében több mint 100 000 holdat bírt. Egy másik nevezetes eset a Batthyány családhoz kötődik: 1743-ban gróf Batthyány Lajos a kincstártól megvette a kanizsai uradalmat, amit két évvel később ki is kerekített az Esch bárótól megvett homokkomáromi birtokkal.⁵ Hatalmas birtokokhoz jutottak hozzá az Inkeyek is, akik 1717-ben megszerezték a hajdani kanizsai váruradalom északi részét Palin központtal.⁶ S akkor még nem is beszéltünk azokról a nagybirtokokról, amelyek már régóta arisztokrata familiák kezén voltak, így például a zalaszentgróti uradalmat a gróf Batthyányak, a letenyei uradalmat a gróf Szapáryak bírták.⁷ Ezek a birtokok sokszor olyan családok birtokában voltak, akiknek Zalán kívül is hatalmas földjeik voltak, s e birtokkomplexumok irányítása a megyén kívülről történt. Ennek azért van jelentősége, mert a sok domíniumból összeálló nagybirtokok központi kormányzása nem helyben, hanem rendszerint Bécsben történt, ezért az egyes uradalmak csak, mint az egész birtokkomplexum része működhettek. Vagyis a tulajdonos számára nem annyira egy-egy uradalom önmagában vett jövedelmezősége, hanem az egész nagybirtokrendszer eredményessége volt lényeges. A világiak mellett hatalmas földek jutottak az egyházi intézményeknek is: a Veszprémi Püspökség, a Veszprémi Káptalan, 1777 után a Szombathelyi Püspökség is.⁸

Zala megye birtoklási rendszerében egyértelműen a latifundiumok domináltak, mégis nagy szerep jutott a közéletben, a vármegye irányításában a helyi középbirtokosoknak is. Ha végig tekintünk a Mária Terézia-féle úrbérrendezés kimutatásain, avagy későbbi adatainkon, akkor világosan látszik, hogy a legalább 2000–3000 holddal bíró középbirtokosok nagy számban fordulnak elő a vármegyében. Sajátos vonása volt ennek a rétegnek, hogy a török idők alatt a Vas, Sopron, Zala és Somogy megyei nemesi familiák erősen összefonódtak. Szinte alig volt olyan nemesi család, amelyiknek ne lett volna a szomszédos megyékben is élő ága.⁹ A Zala megyei közéletben az erős középbirtokosok hosszú távon igen fontos szerephez jutottak, elég csak a szentgyörgyi Horváth, a Svastics, a Spissich, a Vasdinnyey, a Tuboly, a Záborszky, a Szegedy, a Skublics, az Oeszterhuber, a Hertelendy vagy a Deák familiákat említeni.

2. A Széchényi család birtokai

A Széchényiek régi birtokgyűjtögetők voltak. A 17. században Széchényi György alapozta meg hatalmas szerzett birtokaival a későbbi generációk helyzetét. Az esztergomi érseki pozíciót is betöltő Széchényi György mindenfajta jogcímen szerzett földet: vásárolt, adományokat szerzett, zálogbirtokot vett el stb. A gróf kitartó munkássága révén Magyarország egyik legnagyobb földesurává vált. Földjei főleg Nyugat- és Észak-Magyarországon feküdtek. A kamarától 100 000 forintért vette bérbe a belatinci uradalmat, amit a későbbiekben meg is vásárolt, s az összeget beszámították a vételárba.¹⁰ Közvetlen örököse nem lehetett, de testvére ágán jó néhányan jutottak földhöz. A 18. században azonban folyamatos változások, eladások és vásárlások, testvéri osztozkodások stb. során a korábban szerzett földek mintegy negyedét elveszítették a Széchényiek.¹¹

A 18. század utolsó harmadában, három generációval később gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) próbálta meg egyben tartani a megfogyatkozott földek nagy részét. Széchényi Ferenc birtokainak összeterjedelme mintegy 290 000 hold lehetett. A birtokokhoz nagy udvari befolyás és megtisztelő címek is jártak. A gróf jelentős adósságot vett át, ám birtokait sikerült egyre inkább jövedelemtermelésre átszerveznie, s így stabilizálódott az anyagi helyzete. A 18–19. század fordulója táján már jelentősebb birtokok megvásárlására is képessé vált. A francia koalíciós háborúk alatt a majorsági gazdálkodás felfuttatásával a gazdasági eredmények javultak.¹² A javuló pénzügyi helyzete révén karitatív, adakozó, valamint kulturális alapító tevékenységet is folytatott. Vagyona persze nemcsak földből állt: jelentős szerepet kapott benne a bécsi, soproni és pozsonyi palota, valamint a vidéki kastélyok, úriházak stb.¹³ Széchényi gróf hosszú kort ért meg. 1814-ben jutott el az időközben már nagykorúvá vált három fia örökségének kiadásához. Különböző tervezetek után végül is úgy döntött, hogy a földjei jelentős részét szabad birtokként három fia (Lajos, Pál és István) között értékarányosan szétosztja, míg kisebb részükből három hitbizományt alakít ki, amelyeket haláláig magánál tartott, majd azt követően e földek is fiai kezébe kerülhetnek.¹⁴

Lajosnak jutott osztályrészül a horpácsi kastéllyal együtt Horpács, Gógánfa, Kövesd, Peresztég, Vejke, a Nagyerdőből 1000 hold, egy soproni major, Nagy-Kutas, Égenföld, Hídvég, a nemeskéri birtokrész, Egervár, Boldogasszonyfa, Gősfá, Dénesfa, az oszkói és újlaki birtokrészek, Somogyvár Váraljával és a buzsáki részek, Köröshegy, Gyugy, Pusztaszemes, Jut, Martos, Homokszentgyörgy, Szulok, Kálmánca, Tótszentgyörgy és Merenye. Pálnak jutott az apáti kastéllyal együtt Apáti, Lövő, Újkér, a Nagyerdőből 2000 hold, Olád, Nagy- és Kis-Seé, Magyaród, a Kolomi-pusztá, Marcali, Kis-Bize, Gadány, Táská, Látvány, Lelle, Lábod, Bolhó és Heresznye. A legfiatalabb fiú, István kapta a cenki kastélyt Nagy- és Kiscenk faluval, Bors, Hidegség, Homok, Hegykő, a Nagyerdőből 2200 holdat, de övé lett Szentgyörgyvár, Mándi-pusztá, Zalaszentlászló, Sénye, Csokonya, Tarnóca, Gyöngyös, Kútfői-puszták, Komlósd, Szentés, Péterhida, Barcs a drávai erdővel, Darány, az Aranyosi pusztá, Visonta, Rinyaújlak, Gyékényes, valamint Zákány részirtok.

A felosztandó Széchényi Ferenc-féle birtokok éves összbevételét 351 686 forintra becsülték, amiből levonva a vetőmag és a konvenciósoók fizetését még mindig 283 393 forint. Ebből kellett közösen az adósságokat kifizetni (évi 180 000, majd három évenként 10 000 forintra csökkentve, végül évi 150 000 forint). Az évi adósság lefizetése után a fennmaradó 103 000 forintot lehetett a testvérek között megosztani.¹⁵

A fentebb felsorolt birtokokhoz Ferenc gróf halála után a fivérek megkapták a három hitbizományt is. Ezek hova kerülését az 1821. január 13-án megejtett sorshúzás útján döntötték el (ez a módszer egyáltalán nem volt ritka ebben a korban). Lajoshoz került a Nyugat-Somogyban lévő, 15 235 holdas segesdi hitbizomány (Alsó- és Felsősegesd, valamint

Felső- és Alsóbogát-pusztá).¹⁶ Pálnak jutott a Sopron megyei, 11 535 holdas iváni hitbizomány (Iván, Újrét, Pusztacsalád, Csér, Nemesládony, Kál, Ság, Hetye, Simaháza, Szopor, Szemere és Csapod).¹⁷ Istváné lett a Zala megyében fekvő pölöskei hitbizomány 14 300 holdja,¹⁸ valamint a nagykanizsai Fő úton lévő ház.¹⁹

Az apai birtokok szétosztása után is maradtak közös ügyek a testvérek között, így például az adósságok rendezését közösen vállalták, s ennek érdekében megmaradt a közös pénztár is. Végül 1828-ban az adósságot is elosztották.²⁰

A família Zala megyei birtokai felé tekintünk, akkor azt láthatjuk, hogy az 1820-as évek elejére a korábbi földek két ágra kerültek. Széchenyi Istváné lett a szentgyörgyvári és a pölöskei uradalom, valamint a nagykanizsai ház. Égenfölde, és mellette Balatonhídvég, mintegy 4500 holddal gróf Széchenyi Lajos grófnak jutott, míg Balatonmagyaród és Kolon 5790 holdja Széchenyi Pálé lett. Zala megyében feküdt még Gógánfa, amely Lajos gróf horpácsi uradalmához tartozott, illetve Nagykutas, amely Vas megyei központú egervári uradalmának volt része. A felsorolt zalai birtokok a vizsgált korszakban végig a Széchenyi család kezén maradtak. Közismert az is, hogy a reformkor egyik legnagyobb birtokügylete pont a három Széchenyi-fivérhez kapcsolódik. 1834-ben István gróf eladta a mintegy 62 000 holdas csokonyai – barcsi uradalmát két testvérének, illetve 1842-ben eladta még Zákányt és Gyékényest is, így korábbi földjeiből csak három kisebb méretű uradalma maradt meg: Nagycenk, Pölöske és Szentgyörgyvár, amelyek összes területe 38 000 hold volt. Ezeket a földeket egészítette ki az 1854-ben Deák Ferentől megvásárolt kehidai birtokkal.

Nemcsak a csokonyai uradalomtól szabadult meg a gróf, de eladta a nagykanizsai házat is. A fundust korábban a város egyik leggazdagabb kereskedője, Geber György kalmár bírta. Ez a telek a város központjában, a Fő utcán, Zsul Mátyás és Dobrovits Ignázt görög kereskedő telke között feküdt az utca déli oldalának közepén. A fundust 1805. március 24-én vásárolta meg Széchenyi Ferenc „*Geber polgártól*” 22 500 forintért. A kanizsai ház az 1814. évi végrendelet szerint a pölöskei majorátushoz tartozott hozzá, ahhoz a birtokrészhez, amelyet István gróf örökölt. Az 1839-ben a városi földkönyvből készült mérnöki kivonat már felmérte a telek és a rajta lévő ház állapotát, amit aztán a gróf 1840-ben eladott sóskuti Tárnok Alajosnak, a gróf Batthyány Nepomuk János-féle uradalmak exactorának. Tárnok Alajos 1842-től a Kanizsával határos vrászlói uradalom jószágkormányzója lett, amely uradalomnak a tulajdonosa gróf Zichy Károly volt. Tárnok a volt Széchenyi-féle házat 1843-ban Zichy Károly grófnak eladta, ugyanakkor továbbra is abban lakott bérlőként, míg a ház másik részét boltként bérbe adta. A volt Széchenyi-féle házhoz tartozott egy nagy gabonaraktár is, valamint a fundus része volt még 10 23/32 hold szántó és 4 3/64 hold réterület, maga a belvárosi telek pedig 37/64 kat. holdat tett ki. 1848-ban egy becslés szerint a kanizsai birtok és épület értéke 20 688 forint volt ezüstben, ezen belül az épület értéke 13 469 forintot tett ki. Ez volt az a ház, amelyet a későbbiekben Tárnok-háznak neveztek a városban.²¹

3. Széchenyi István zalai uradalmai

Az apai szabad és hitbizományi birtokokból Széchenyi Istvánhoz került Zala megyei uradalmak egyáltalán nem voltak nagyok. Az 1820-as évek elején a szentgyörgyvári uradalom 5788 holdat, a pölöskei uradalom pedig 14 300 holdat tett ki.²² Ezeket a területeket úgy kell szemlélnünk, hogy az összesen 20 088 magyar holdat kitevő két uradalom ekkor még magába foglalta az úrbéres területeket is, vagyis azokat a belső házhelyeket, kerteket, szántókat és réteket, amelyeket a falvak jobbágy- és zsellérlakossága birtokolt. Szintén magába foglalta a közös haszonvételű területeknek (erdők, legelők) úrbéresek által használt részét is, akárcsak az utakat, stb. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az 1830–40-es években fokozatos lépések történ-

tek a közös földek szétválasztására, az 1848. évi jobbágyfelszabadítás pedig kiemelte a nagybirtokból a jobbágyi és zselléri földeket, így a parasztok által használt földek nagy része végleg elvált a nagybirtoktól. A szentgyörgyvári uradalomban az allodiális földek területe 49,4%-ot tett ki, a pölöskeiben valamivel magasabb volt az arány.

Az 1854-ben megvett kehidai birtok sem módosította alapvetően az arányokat, hiszen annak mérete csekély volt a többi földhöz képest, összesen 810 holdat tett ki. Nem volt könnyű értékesíteni Deák Ferencnek saját birtokát, hiszen először testvéreivel kellett meg egyeznie a családi birtokok elosztásáról, majd pedig a kehidai földeket szét kellett osztani nővére (Jozefa) gyermekeivel, s csak ezután kerülhetett sor az eladásra. Deák Ferenc már 1852-ben megpróbálta eladni a birtokot, amint arról beszámolt egy vélhetően Glavina Lajosnak, az Inkeyek akkori jószágigazgatójának írt levelében.²³ Végül is 1854-ben 125 000 pengőforintért adta el a birtokot Széchenyi István képviselőjének, vagyis feleségének. Azzal a céllal vásárolta meg a földet, hogy az fiáé, Béláé legyen. Maga a birtok az 1854. május 9-én kiállított osztálylevél szerint 8 hold belső telekből, 186 hold szántóból, 86 hold rétből, 285 hold egy tagban lévő erdőből, 8 hold majorsági és 138 hold hegyvamos szőlőből, illetve kb. 81 hold berekből állt.²⁴ Tegyük hozzá, hogy egy másik vásárlással Széchenyi Béláé lett Kehida másik fele is, az, amelyik korábban Deák Ferenc nővérenek jutott, így a továbbiakban már 1621 hold terület felett rendelkezett gróf Széchenyi Béla.²⁵

Széchenyi István Zala megyei uradalmainak gazdaságföldrajzi adottságai nem voltak túl jók, bár elhelyezkedésüknek kétségkívül voltak pozitív vonásai is. A természeti tényezőket vizsgálva elsődlegesen az árvízjárta területekre, a mocsarakra, lápokra, posványokra és az áradásokra kell a figyelmet felhívni. Zala megyében a vízszabályozási munkák még csak éppen megkezdődtek a 19. század elején, a kisebb nagyobb patakok, folyók állandó veszedelmet jelentettek a mellettük élőkre és a gazdaságra. Néhány Zala megyei uradalomban helyi erőből ugyan már történt előrelépés a vízszabályozás ügyében. Ilyen volt például hg. Batthyány Fülöp kanizsai uradalma, ahol a Principális csatorna megásásával sikerült a városrészek közötti hatalmas mocsarat eltüntetni, de említhetjük a Zala és Somogy közti határt képező Ormánd folyó szabályozását is.²⁶ Az összefüggő, egységes vízszabályozás még sokáig váratott magára. A Balaton vízszintje is jó három méterrel magasabb volt, mint ma; a Kis-Balaton pedig még egyáltalán nem vált el a Balatontól.

Széchenyi gróf szentgyörgyvári uradalmának települései észak-déli irányban a Zala bal partján feküdtek, ezek területének egy része ki volt téve az évi egy vagy két áradásnak. A Zala Kehidától, Zalacsánytól délre egészen Balatonmagyaródig, Hídvégig, vagyis a folyó torkolatáig egyre nagyobb, szétterült mocsarat alkotott.²⁷ A Zala völgyének alsó részén a folyónak már sem állandó medre, sem határai nem voltak, s árterülete annyira kiszélesedett, hogy a Szabar, illetve Karosnál a Kiskomárom völgyével találkozáskor, azok berkeivel nagy lapályt, posványt alkotott.²⁸ Nagyobb áradás esetén Széchenyi birtokai közül Szentgyörgyvár rétjeit a víz mindig veszélyeztette.²⁹ Szentgyörgyvárra vonatkozóan 1813-ban azt írták, hogy „*A Balaton és a Zala reguláztatása által még 232 holdat (ti. rétet. K. Z.) lehetne nyerni.*”³⁰ Ugyanezen forrás szerint Zalaszentlászló legelője a Zala menti bozótos volt, amelyet „...száraz időben lehet csak használni”.³¹ A másik zalai uradalom központja, Pölöske körül is jókora posványosság alakult ki: itt a bűnös a Szévíz patak volt, amely egy jókora tavat is kialakított.³² A baki gazdaság a Valicka patak mentén feküdt, ami sokszor szintén problémákat okozott. Ám a víz nem csak vitt, hanem hozott is. A patakok lehetőséget adtak víz erejének kihasználására, malomcsatornák és malmok építésére, amelyek bérbe adva jelentős jövedelmet hozhattak a földesúrnak (Mánd pusztánál volt a folyó utolsó alulcsapó malma), ugyanakkor igen jó szénát adott a folyó menti vidék; „...hala elegendő, rákja igen sok, mellyek kövérségekre és kedves ízekre nézve igen híresek”.³³ A lehetséges haszonvétel módjaihoz tartozott a nádvágás, a fagyűjtés, a faizás, avagy a legeltetés.³⁴

A két uradalom települései fontos szállítási utak mentén feküdtek. Szentgyörgyvár a Keszthelyről Zalaegerszegre vezető úton feküdt, s mezővárosként önmagában is piactartási joga volt. Itt alakult ki a térség legnagyobb rákpiaca, ahova bécsi kereskedők jártak áruért.³⁵ A mintegy 15 km-re fekvő Keszthely piaca a reformkorban gyorsan erősödött, 1828-ban a mezőváros vonzáskörzetébe 96 település – köztük hét mezőváros – 55 000 lakosa tartozott.³⁶ Pölöske, mint uradalmi központ nem rendelkezett vásártartási joggal, de közlekedésföldrajzi elhelyezkedése nem volt rossz. Az uradalom falvaiban megtermelt áru, vagyis Bak, Tüttös és Náprádfa termékfölöslege számára északon Zalaegerszeg, délnyugati irányban pedig az Esterházy mezővárosok, így Lenti és Alsólendva jelenthetett piacot. Mivel az uradalom legfőbb termékét, a gyapjút nem volt nehéz szállítani, ezért Nagykanizsát sem hagyhatjuk ki a sorból.³⁷ A korabeli szokások szerint a nagykereskedők megbízottai mentek a gyapjúért, vagyis sok esetben elég volt az uradalmi központban felhalmozni, onnan a vevő szállította el.

Végül az adottságok kapcsán említsük meg, hogy a zalai uradalmak területének jelentős része erdő volt, amelyek sokszor a maguk érintetlenségükben komoly jövedelmi lehetőséget biztosíthattak még akkor is, ha az erdőelés bizonyos formáit az urbáriumban tilalmazták.³⁸ Az egyes gazdasági kerületekben az erdők aránya 20–35% között mozgott. Az erdőket közismerten sokféleképpen használhatták. Az erdei legelők az állattartásra szolgáltak. A fa univerzális anyag volt, amit az építkezésektől a használati tárgyak létrehozásig szinte mindenhol fel lehetett használni. A fa az egyedüli tüzelőanyagot szolgáltatotta. Ha hirtelen a földesúrnak pénz kellett, akkor gyorsan kivághattak egy-egy darab erdősült területet. A messziről jöttekkel kisebb-nagyobb erdőket ki irtatni, s később a földeket hasznosítani. Az alkalmazottak fizetésébe az erdőhasználat is beletartozott, nem is beszélve az úrbéresek faji jogosultságáról. A vadászat szintén komoly bevétel lehetett. A lakosság és az uradalom érdekei sokszor megegyeztek, így aztán néha a Zala-berek már nem saját részére is behatoltak, 1828-ban például a szentgyörgyváriak a sármelléki határban lévő fát vágták ki.³⁹

A vizsgált korszakban a magyarországi népesség viszonylag gyorsan növekedett, ezért nem meglepő, ha Széchenyi István gróf Zala megyei uradalmaiban élő népesség esetében is jelentős létszámemelkedést tapasztalunk.

A szentgyörgyvári és pölöskei uradalom településeinek népessége (1784–1850)⁴⁰
Population of the Demesnes of Szentgyörgyvár and Pölöske (1784–1850)

Falvak	Népesség 1784-ben	Népesség 1828-ban	Népesség 1850 körül
Szentgyörgyvár	358	356	428
Zalasantlászló	473	510	652
Sénye	125	138	164
Mánd puszta	–	41	–
Pölöske	394	471	560
Bak	378	549	558
Tüttös	267	321	381
Náprádfa	287	188	254
Barnak puszta	55	103	–
Bebesi puszta	–	45	–
Összesen	2337	2722	2997

Forrás: 1784-hez: Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960); 1828-hoz: Nagy, Ludovicus (1828); 1850-hez: Fényes Elek (1851)

Látható, hogy a két uradalom lakossága szerény mértékben nőtt: 1784–1828 közti majdnem 40 év alatt mindössze 385, míg 1828–1850 között 275 fős növekményt kapunk. Az alacsony növekmény esetében figyelembe kell vennünk a háborús hatásokat: az első

esetben a hosszan tartó francia koalíciós háborút, második esetben pedig az 1848–49. évi szabadságharc következményeit. 1784–1828 között érdemben csak Pölöske és Bak népessége szaporodott, a többi településnél alig látunk elmozdulást. A puszták népét a népességösszeírás csak egy-két esetben jelöli, mivel őket a falvak lakosságába sorolták be. Az 1810-es évek közepéről van uradalmi forrásunk az egyes puszták lakosságáról. Így tudjuk, hogy Mándon 43, Kelénk pusztán 72, Barnakon 82, Félig-Bak pusztán 44-en éltek. A gyorsan bővülő piac igénye hívhatta életre a pusztai munkaerő számának szaporítását. A reformkorban már Szentgyörgyvár, Zalaszentlászló és Pölöske népességének szaporodása is meglődött. Ám azt is hozzá kell tennünk, hogy az aprófalvas Zalában a Széchenyi uradalmak települései lakosságának növekedése nem volt különleges, nagyjából belesimul a megszokott viszonyokba.⁴¹

Az uradalmak lakosságának döntő része úrbéres jogállású volt. Egy egész telekhez 20 hold szántó és 8 kaszás rétterület tartozott, egyedül Náprádfán volt 22 holdas az egész telek szántóilletménye. Az úrbéresek kaptak még kenderföldet, ami után cenzust fizettek, illetve bérelhettek is földet a földesúrtól. Ehhez jöttek még a közös földek (erdők, legelők), illetve a szőlők.⁴² A megszokott úrbéri képhez illetően a falvak népe által használt szőlőföldek adják a specifikumot. Széchenyi István zalai uradalmaiban igen magas volt a szőlőföldek aránya. Szentgyörgyváron például a mezőváros egész határa 1376 holdat tett ki, amelyből 504 hold, vagyis az egész határ 37%-a szőlő volt. Zalaszentlászlón a határ 14%-a volt szőlő (extraneusként a sényei lakosok is használták), Pölöskén 11% volt a szőlő aránya. Ez igencsak különbözik az átlagos magyarországi helyzettől, hiszen országosan mintegy 4–5%-a volt a szőlő kiterjedése. A közös földek aránya nem volt túl magas, a két uradalomban kb. 31%-ot tett ki az arányuk.⁴³

Kérdés persze, hogy milyen jövedelmet biztosított Széchenyi két zalai uradalma? Fontos megjegyezni, hogy a fentebb már jelzett birtokszétosztásnál jelzett bevételekhez képest az uradalmak lényegesen többet hoztak. Széchenyi készített egy tervezetet a várható bevételekről.⁴⁴ Ez még egy olyan időben készült, amikor az agrárárak magasak voltak. Az 1815-re várt bevétele (gyapjú, a csokonyai uradalom bevétele stb.) nagyjából 12 000 forinttal meghaladta az 1814-es felosztásra készített jövedelembecslést. A grófnak az elképzelése egy emelkedő jövedelem volt, ám az 1816. évi devalváció némileg keresztbe húzta számításait. A majorátus átvétele után készített terv szerint az összes bevétele Széchenyi grófnak 76 800 pengőforint lehetett. Az 1821. év azonban még nem a mélypont volt, az árdepressziós évek még csak ekkor teljesedtek ki. 1828-ban már csak 57 600 pFt-tal számolhatott.⁴⁵ Egy 1833. évi kimutatásból ismert, hogy a zalai uradalmak összjövedelme 19 000 pengőforint volt mindössze (Pölöske 15 000, Szentgyörgyvár 5000 forintot hozott), ugyanekkor Csokonya 28 000, Nagycenk pedig 19 000 forint bevételt hozott, vagyis birtokaiból összes jövedelme 67 000 Pft. volt, amihez még hozzá kell adnunk a 30 000 forintnyi gyapjúbevételt.⁴⁶ Hasonló adatok látszódnak az 1835. évi jövedelembecslésből is.⁴⁷

Adatainkból világosan látszik, hogy bár törekedett a takarékosagra, mégis jelentős presztízskiadások apasztották szabad pénzeit (ménés fenntartása és fejlesztése, bécsi ház, ruhák, életmód, utazgatás, vadászatok, szórakozás stb.). Mindemellett azt meg kell jegyeznünk, hogy a gróf pénzügyi helyzetéből – bár volt négy uradalma, csaknem százezer holdja – a stabilitás sokáig hiányzott. Szükséges volt az uradalmak gazdasági potenciálját, jövedelemtermelő képességét növelni, illetve a személyes bevételeket biztosító egyéb vállalkozásokba fogni. Már 1828-tól foglalkoztatta a hatalmas kiterjedésű, de mindennapi életétől, működésétől oly messze lévő, meglehetősen elmaradott csokonyai uradalom eladása, fel is ajánlotta Sina bankárnak 1,2 millió pengőforintért, de az nem állt rá az alkura.⁴⁸ Az a gondolat is erősödött benne, miszerint bevételeit a hagyományos agrárgazdálkodási rendszerrel egyre inkább más ágazatok révén kellene biztosítani.⁴⁹

A döntően birodalmi vagy országos ügyekkel foglalkozó, tevékenységükkel Bécshez, Pozsonyhoz vagy Pesthez kötődő magyar arisztokraták személyesen nem nagyon foglalkoztak birtokaikkal. Széchenyi 1821-28 között néhányszor járt birtokain, de ezek az utak nem a birtokok bejárásáról, esetleg fejlesztésekről szóltak, inkább csak az utazás alatti éjszakázás miatt állt meg saját földjein. Első ízben 1821 novemberében járt Szentgyörgyváron.⁵⁰ 1823-ban ismét Szentgyörgyváron járt,⁵¹ míg a legtöbb időt 1828-ban fiumei utazása kapcsán töltötte el birtokain. Július 16-án Pölöskére utazott, majd pedig Barnak pusztát nézte meg, végül július 19-én utazott el Pölöskéről. A Barnak pusztai látogatása után azt írta naplójába, hogy „*Micsoda nyomorúság*”. Széchenyi sokat utazott az országban, ez a naplójából pontosan követhető. Járt több nyugat-dunántúli birtokon, rokonainál, barátainál, ismerőseinél, de úgy általában eléggé lesújtó véleménnyel volt a hazai mezőgazdaság állapotáról. Naplójában július 18-i dátummal pölöskei tartózkodása alatt fogalmazta meg híres gondolatait a hazai, s egyben a magyar gazdasági berendezkedésről. „*Magyarország alkotmánya – vagyis tulajdonképpen a parasztnak a földbirtokosokhoz való viszonya – oly kevéssé megalapozott, hogy egy liberális és igazságosan gondolkozó embernek valami más jövedelem kellemesebb kell, hogy legyen, mint egy magyar birtok – csupa erdő, mocsár, unalmas, tudatlan, de annál pöffeszkedőbb szomszédok – és mindenfelé bőség és in-ség kéz a kézben,*” – írta a gróf.⁵²

Széchenyi birtokait korábbi nevelője, Lunkányi (Liebenberg) János director igazgatta, majd annak 1853. évi halála után Hajnik János vezette tovább. A gróf Lunkányit nagyon szerette, benne teljesen megbízott, Hajnikkal viszont már elégedetlenebb volt, hiszen őt Döblingből már nem tudta irányítani (ugyanakkor Hajnik kora egyik legnagyobb gazdája volt).⁵³ Az egyes uradalmakat a tisztartók vezették. A tisztikar fontos tagja volt az uradalmi ügyész (1841-ig Szabó János, majd pedig Kovács László). Az utasítások Nagycenkről érkeztek, bár kétségtelen, hogy Lunkányi számos alkalommal járt a zalai birtokokon is.

4. A Széchenyi birtokok a javuló gazdálkodás útján

Az 1820-as évektől a hazai uradalmak gazdálkodási gyakorlatába egyre inkább beépültek a modern nyugat-európai agrikultúra elemei. Nézzük meg, hogy ebből a szempontból Széchenyi István Zala megyei uradalmaiban milyen változások mentek végbe.

Területátalakítási törekvések: A nyugat-európai modellnek megfelelően a 18–19. században minden országban hatalmas lecsapolási és földnyerési folyamatok indultak meg. Jeleztük már a korábbiakban, hogy az uradalom majd minden falva veszélyeztetve volt a patakok és folyók miatt. A legnagyobb változásokat e téren a pölöskei uradalomban tudták elérni. 1842-ben alakult meg a Szévíz Lecsapoló Társulat.⁵⁴ A Szévíz mocsaras, bozótos területeiből Pölöskén 380, Barnak pusztán 400 holdat tettek termővé. A Társulat mintegy 40 év alatt a patak folyása mentén több mint 4800 holdat árvízmentesített.⁵⁵ A baki gazdaságban a Válicka patak menti bozótok irtásával közel 380 holdat nyertek.⁵⁶ Mindez jelentős anyagi erőfeszítésről tanúskodik. A vízjárta területek eltüntetéséhez szaktudással rendelkező vízmérnökökre volt szükség, akik megtervezték a kanálisokat, majd pedig jöhettek a „berekmettszők”, akik a csatornákat megásták. Ehhez persze az is kellett, hogy – hasonlóan más dél-dunántúli területekhez – a patakokra épített malmokat lerombolják (ami a földesurak számára jelentős jövedelemkiesést jelentett), hiszen azok a duzzasztás miatt sokszor közvetlen okozói voltak a kiöntéseknek. A kiszárított földeket elsődlegesen kaszálóként hasznosították az uradalomban.

A Zala szabályozására az első tervek már a 18. század utolsó harmadában megszülettek, érdemi előrelépés azonban csak a Zalaapátiban 1829-ben összeülő bizottság révén történt.

Az ülésen a folyó menti uradalmak tulajdonosai között már a Széchenyi uradalom is képviselte magát. A balatonhídvégi torkolattól felfelé el is indultak az egyelőre még rendszertelenül a mederásási munkák.⁵⁷ 1836-ban elkészült a második terv, ekkor már intenzívebb szabályozási munkák kezdődtek meg a folyó alsó szakszán.⁵⁸ A Zala vármegye irányítása alatt Hídvégtől a kehidai töltésig tartó szakaszon lecsapolási és mederásási tevékenységet folytattak. 1848-49-ben a munkálatok megszakadtak. A folytatásban nagy szerepet játszott, hogy 1851-ben Szentgyörgyvárott megtartották a birtokosok újabb ülését, ahol döntöttek a főmeder melletti 2 öl szélességű mellékárok kiásáról is.⁵⁹ A munkát 1855-től folytatták.⁶⁰ A mederszabályozás során minden olyan ipari műtárgy, amely akadályozta a víz szabad lefolyását – így a szentgyörgyvári uradalom ipari üzeme, a mándpusztai malom is – veszélybe került, márpedig az korábban jelentős bevételt hozott az uraságnak, így szükséges volt megőrzése. Az 1850-es évekbeli katonai térképeken is jelzik a malom létét, ami arra utal, hogy sikerült megtartani.⁶¹ A folyószabályozás ez esetben is elhúzódott, a fő problémát a társulatot alkotó földesurak teherviselőképessége jelentette.⁶² Végül is a reformkorban az alsó szakaszon 25 km hosszúságban kiásták a folyó medrét, s ezzel megkönnyítették a víz levezetését, jelentősen megnövelve az igénybe vehető gazdasági teret. 1835-ben az ártér 1635 hold vizes rétből és 5328 hold posványos berekből állt; ezzel szemben a szabályozás befejezése után 836 hold szántó, 3443 hold rét és 2686 hold fás réti legelőből állt.⁶³

A közösen használt földek szétválasztása: A racionális gondolkodás erősödése, a ma-jorsági bevételek növelésének lehetősége az 1820–30-as években egyre inkább megérlelte a közösen használt erdők és legelők fizikai szétválasztásának gondolatát. Ez az olyan erdőszült megyékben, mint amilyen Zala megye, különösen fontossá vált, hiszen az erdő nagyon fontos jövedelmi forrás volt, s annak szakszerű kezelése még több jövedelmet sejtett. Voltak olyan uradalmak ekkoriban Magyarországon, ahol a fa a legfontosabb jövedelmi forrás volt; a földesurak hamar rájöttek, hogy egy-egy erdő letarolásával egyszeri, de nagyon nagy jövedelmekhez juthatnak. Az erdő mellett a másik nagy jövedelmi forrás a gyapjútermelés volt, amihez nagyméretű legelők kellettek. Nem véletlen tehát, hogy a profitorientált birtokokon mindkét területre nagy szükség volt. A fentebb emlegetett szándékok tükröződtek az 1836. és az 1840. évi törvényekben, amelyek lehetővé tették a közösen használt földek elválasztását, illetve a tagosítást. Közismert, hogy Széchenyi a cenki uradalmát fejlesztette elsődlegesen, s az ott elért eredményei után gondolkodott csak a többi uradalmáról. A cenki gazdaság átalakítása, amelyben a földek szétválasztása úgy ment végbe, hogy ott a jobbágyokat károsodás nem érte,⁶⁴ a gróf zalai uradalmaira egyáltalán nem volt jellemző.

A pölöskei uradalomra vonatkozóan Tilkovszky Loránt már sok évvel ezelőtt részletes áttekintést adott az közös földek elkülönítéséről. Szakmai eredményeit nem ismételve, de azokat felhasználva azt mondhatjuk, hogy az 1840-es években minden egyes uradalmi faluban megindították azokat a jogi eljárásokat, amelyek végén 1848-ra gyakorlatilag be is fejeződött a földek szétválasztása. Az elkülönítési tárgyalások során jobbágyi-zselléri legelőhasználatot az uradalom erősen meg akarta kurtítani, s a jövőben jóval kisebb földeket szándékoztak a falu népének átadni, míg a tagosítások során ráadásul rosszabb minőségű földeket is kaptak. Az uradalom egész telkenként számítva 8 holdat akart adni, a jobbágyok kívánsága viszont 22 hold lett volna. Hangsúlyoznunk kell, hogy minden falu esetében egyedi elbírálásról volt szó, vagyis nem volt „uradalmi modell”. Voltak falvak, ahol a jobbágyok nagyobb legelőt harcoltak ki, viszont máshol alulmaradtak e küzdelemben. Az uradalom kemény ellenfél volt, így sokszor a megyei törvényszéknek kellett közbe szólni, s vagy új eljárásra utasítani, vagy megsemmisíteni a határozatokat, de volt olyan eset is, amikor a Helytartótanácsig is eljutott egy ügy. A Széchenyi uradalom vezetése nem riadt vissza semmilyen eszköz bevetésétől: volt, hogy fenyegette a falusiakat, vagy éppen meg-

vesztegetett falusi vezetőket stb. A jogi szabályozás persze a folyamat egyik része csak, a végrehajtás, a földek fizikai kimérése is visszaélésekre adott okot. A náprádfai jobbágyok oly mértékben megkárosítottak érezték magukat a tagosítás során, hogy ellenük már karhatalmat kért az uradalmi ügyész. Végeredményképpen azt mondhatjuk, hogy a pölöskei uradalomban a korábbi közlegelő (az egyes falvakban) 67–75%-ban a földesúré maradt. A rendezés befejezése után 1847-ben a szentgyörgyvári uradalomban is elkezdték az előkészületeket, de ezek végrehajtása már az 1850-es évekre maradt.⁶⁵

Az uradalmi gazdálkodás bővülése és új módszerei: A szentgyörgyvári és a pölöskei uradalmak gazdasági adottságai több ágazatnak is kedveztek a piaci lehetőségek kihasználása szempontjából. Már a 18–19. század fordulóján is erőteljes majorsági árutermelést folytattak.⁶⁶ A reformkorban az árak emelkedése lehetőséget adott arra, hogy a nyugati agrártermelés számos modern eleme egyre erőteljesebben épülhessen be a hazai nagyüzemi gyakorlatba.⁶⁷

Ennek egyik eleme a gyapjúkonjunktúra kihasználása volt. Az 1820-as évektől egyre nagyobb figyelmet fordított az uradalmi vezetés az állomány növelésére, valamint a minőség javítására. A hagyományos racka juhokat felváltotta a merinói állományok tartása. A selyembirkák jelentősége messze túlmutat az ágazaton, multiplikátor hatásai más ágakban is jelentkeztek. Az állomány az 1850-es évek elejére a pölöskei uradalomban már elérte a 12 000 darabot, ugyanakkor a szentgyörgyvári uradalomban korábban 1700 darabot tartottak. Egy 1829-ben írt leveléből az derül ki, hogy az összes birtokán már 25 000 birka volt.⁶⁸ Későbbi adatok is megerősítik az állomány nagyságára tett megjegyzésünket: „*Széchenyi István pölöskei uradalma volt a maga idejében leggazdagabb megrakva állattal*”.⁶⁹ Mintegy 25–30 éven át folyamatosan nemesítették az állományt, elsődlegesen herceg Lichnowsky-féle tenyészállatokkal értek el eredményt.⁷⁰ A pölöskei kosokkal látták el a többi majorságot, így a szentgyörgyvárit is. A merinói állomány természetesen új, téglalapú, cseréppel fedett, télen fűthető aklokot kívánt. Nagyon fontos része volt a tartásnak a szántóföldi növénytermesztés módosítása: a téli zöldtakarmány jelentős része vörös lóhere volt, amit sok esetben a legelőbe vetettek. A jó tartás miatt szálás takarmányra is szükség volt, ezt különböző gyökérneműekkel biztosították, amit szecs kavággal aprítottak. Mindemellett persze a természetes legelőket is igyekeztek kihasználni. Nagy haszna volt a juhtartásnak a jelentős trágyamennyiség: a birkák utáni trágyát az uradalom különböző helyeken hasznosította.⁷¹ A gyapjúmennyiséget évtizedeken keresztül főleg Bécsből érkezett nagykereskedők vásárolták föl. Érdekes ugyanakkor, hogy a korabeli állattartás többi ágával, így a szarvasmarha- és a sertéstartással nem nagyon foglalkoztak.

A pölöskei uradalomban is kezdte felváltani a hagyományos háromnyomásos gazdálkodást a vetésforgó alkalmazása. A gabona ára az 1830–40-es években szinte folyamatosan emelkedett (most tekintsünk el az 1846. évi európai visszaeséstől). Az 1850-es évek elején a pölöskei uradalomban, ahol a legnagyobb szántók helyezkedtek el, tiszta ugart már nem hagytak. Leginkább 5/9 részben gabonát, 4/9 részben takarmányt vetettek. A takarmányoldalba bükkönyt, repcét, lóherét, kukoricát, burgundi répát és tarlórépát vetettek. A hagyományos gabonafélék (búza, árpa, zab, árpa) mellett néha vetettek hajdinát is. Fontos volt a jó terméseredményekhez a már említett trágyamennyiség: az agyagosabb földeket 7–8 évenként trágyázták, a homokosabb földek esetében 4–5 évenként kellett a trágyát ráhordani. A korabeli leírások szerint az uradalom által termelt gabona igen jó minőségű volt.⁷² Fontos eleme volt a szántóföldi növénytermelés technikai-technológiai megújulásnak az eszközzrendszer változása. A mintát a nagycenki gazdaság adta: az ott már korábban használt eszközök, gépek kerültek a zalai uradalmakba. Használtak (korabeli elnevezéssel) egyes és kettős vaskéket (ezek még nem teljes egészében vasból készült ekék voltak), kapáló és töltőgető ekéket, Howard-féle vasboronákat, Garret-féle sorvetőgépeket, ameri-

kai taposó – cséplőgépeket, rétgyalukat, amerikai gyűjtőgereblyéket stb. Galgóczy leírásában kiemeli, hogy számos eszközt helyben készítettek, de legtöbbszörre mégis Cenken. Az uradalom által használt Hubari-féle cséplőgépet Bécsben gyártották.⁷³

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás után, miután az uradalom is elveszítette korábbi robotos erejét, át kellett alakítani a majorsági gazdálkodás munkaerőrendszerét. A gazdaságirányítás helyben maradt: a Nagycenkről vaskézzel irányított két zalai uradalom továbbra is négy gazdasági egységből állt (Szentgyörgyvár, Pölöske, Bak és Tüttös). A gazdaszektéknél sem következett be komoly változás, hiszen ispánokra, erdőmesterekre stb. továbbra is szükség volt. Az uradalmakban a korban megszokottnak mondható tiszti-százalék rendszeret alkalmazták: ha a gazdaság jó eredményt ért el, akkor annak eredményéből a tisztek is részesedtek.⁷⁴ A mintegy 25 000 gyalognap elvesztése érzékenyen érintette a gazdaságot. A megszünt úrbéri szolgáltatások pótlandó az uradalom 6 telkenként egy kétmarhás fogatot állított fel, míg a zselléri szolgáltatások helyett gyalogbéreseket fogadtak. Az mindenesetre hamar kiderült, hogy a majorsági munka célszerűbb és pontosabb lett. A Széchenyi uradalmaknak is meg kellett küzdeni a betakarítások idején jelentkező országos munkaerőhiánnyal; a toborzásokkal végül is Vas és Zala megye más tájairól sikerült munkaerőt szerezni. Az aratók szakmában dolgoztak, s a learatott egytizenketted részt kapták fizetségül; cséplésért minden tizedik rész járt. A majorsági erővel már nem megmunkálható földeket kiadták napszámért, vagy feles-harmados termésarányért.⁷⁵

A két zalai uradalomban jelentősebb ipari kapacitás nem épült ki. A hazai uradalmakra általában jellemző tégláégető három is volt: Mándon, Pölöskén és Bakon. Ez biztosította az uradalmi építkezések lehetőségét, istállók, aklok, tiszti épületek emelését, sőt egy kevés téglát még el is tudtak adni. Mindegyik folyóvíz melletti településen volt malom, amit már nagyon régóta háromévenkénti árendába adtak. Vendégfogadók, korcsmák, pálinkafőzők, mészárszékek, s boltok egyaránt találhatóak az uradalmakban, szintén árendában működtetve.⁷⁶ Az uradalmakban foglalkoztattak kovácsokat, bognárokat, de voltak takácsok is.⁷⁷ Előremutató gondolat lehetett, de nem találtuk nyomát a megvalósításnak: az 1850-es évek elején tervbe vettek egy cukorgyár felépítését, már folytak a tárgyalások is mennyiségekről, árakról, de valószínűleg megszakadt a folyamat.⁷⁸

Korabeli források, útleírások szerint az itteni szőlők és a borok átlagosan jók, vagy közepeszerűek voltak. A 18. század óta nyomon lehet követni a szőlők létét, terjedését. A szőlő földesúri föld volt, ami után a termelők hegyvámot fizettek. Majorsági szőlővel nem érte meg vele foglalkozni, hiszen elvonta a munkaerőt a szántótól. Az 1780-as évekből több szőlőtelepítési szerződés is fennmaradt az akkori Széchenyi-birtokokról (Zalaszentlászló, 1780, Szentgyörgyvár 1782, a pölöskei Pettendi újhegy 1782, a pölöskei Örömhegy 1783).⁷⁹ Az 1810-es évek közepén Szentgyörgyváron volt 6 hold majorsági szőlő, de Pölöskén, ahol 918 holdas szőlő volt, egyáltalán nem folyt majorsági szőlőtermelés. A reformkorban számos környékbeli uradalomban találkozunk a szőlőföldeket további szaporítási gyakorlatával, hiszen az abból nyerhető jövedelem biztos pénznek ígérkezett.⁸⁰ Ezt látjuk a pölöskei uradalomban is. A baki jobbágyokkal 1845-ben kötöttek szerződést Félig-Bak pusztán lévő (a pettendi szőlőhegyek aljában elterülő) földeken történő szőlőtelepítésre. A hét pontból álló szerződésben pontosan rögzítették, hogy a földesúr a puszta földeket ingyen átengedi a jobbágyoknak, azzal a megkötéssel, hogy 1 holdnál kisebb részekre azokat nem lehet tagolni, s magszakadás esetén visszaszállnak a földesúrra. Minden 1000 négyszögöles hold után évi 1 pozsonyi akó (64 icce) az örökös hegyvám, illetve minden hold után jár 5 napszámkötelezettség is, amit azonban csak szénabetakarításhoz lehet használni (ezt meg is lehetett váltani, napi 36 krajcárral). Meghatározták, hogy milyen szőlőket kell telepíteni, s kizárták a szerződésben, hogy gyümölcsfákat lehessen ültetni a szőlőbe. Fontos kitétel volt, hogy cefrét csakis az urasági pálinkafőzdében lehet kifőzetni, a tiltott

pálinkafőzés büntetése 12 ezüstforint volt. Amúgy természetesen a szőlőhegyre a megyei articulusok vonatkoztak.⁸¹

A szőlőtermelők között helybelieket és extraneusokat egyaránt találunk. Az uradalmi pincegazdaság a hegyvámborok tárolásával, kezelésével, a vendégfogadók és korcsmák borellátásával, s egyéb borértékesítéssel foglalkozott. A borvásárlók nagyrésze Zala és Vas megyéből érkezett. Ne felejtjük el, hogy az 1848. szeptemberi bordézsmá eltörlésére vonatkozó törvényt nem szentesítették, így a szabadságharc után a borbeadási kötelezettség továbbra is megmaradt. Viszont a földesúri területen lévő polgári szőlők a szabadságharc után is adhatók-vehetők maradtak. Azok a kezdeményezések, amelyek a szőlők feljavítására vagy új fajták meghonosítására, a terméseredmények javítására születtek, a szőlőket birtokló polgárok törekvései voltak. A minőség valószínűleg az idők során javult. Erre utal egy, a Borászati Lapokban megjelent 1859. évi útleírás, amely ugyancsak pozitívan emlékezett meg a kehidai és a szentgyörgyvári borokról, különösen kiemelve Vogel Lajos orvos 6 holdas szőlőjét, amelyet egyenesen a híres Bogyay Lajos badacsonyi szőlőjéhez hasonlított.⁸²

5. Összegzés

Széchenyi István gróf zalai birtokai nem tartoztak a kiemelkedően gazdálkodó hazai uradalmak közé. A gróf pénzügyi forrásait a nagycenki gazdaság fejlesztésére koncentrálna, így a fejlesztések a többi helyen általában elmaradtak. Tény, hogy a két zalai uradalom területi-földrajzi adottságaival nem is volt alkalmas hatalmas tömegű mezőgazdasági termelés elérésére. A zalai uradalmak legfontosabb célja a profit felmutatása volt, amire a grófnak nagy szüksége volt ipari és kereskedelmi vállalkozásaihoz. Kétségtelen, hogy Széchenyi gróf nem foglalkozott a saját uradalmi aprólékos irányításával, a gazdálkodás vezetésével.⁸³ Nagyívű elképzelései az iparhoz, kereskedelemhez, vagy egyéb szolgáltatási ágazatokhoz kötődtek. De az is tény, hogy írásaiban, illetve a cenki gazdaság működtetésében nagy teret szentelt a lótartásnak, a selyemhernyó-tenyésztésnek, a juhászatnak, a mezőgazdasági munkaerő kérdésének, az erdők és legelők szétválasztásának, s ezek olyan jelenségek, amelyek túlmutattak önös érdekein, s egyben iránymutatásul szolgáltak a hazai agrárgazdálkodóknak. Az is kétségtelen, hogy az 1840-es évektől a zalai uradalmak kihasználva a törvények adta lehetőségeket, megpróbálták minél nagyobb jövedelmet elérni. Az 1850-es évektől kezdve aztán kényszerlépések sorozata jelent meg, hiszen a jobbágyfelszabadítás okozta sokkból ki kellett kerülni, s ez fejlesztési lépéseket eredményezett: átalakították a gazdálkodási szerkezetet, a munkaerő-rendszert, s egyre inkább piac felé fordultak. Az 1850-es években Széchenyi gróf zalai uradalmi olyan vegyes gazdálkodási modellt mutatnak, ahol egymás mellett, sokszor komplementer kapcsolatban különböző gazdasági ágakat működtettek.

JEGYZETEK

1. Marczali Henrik (1982): 118. old.
2. Lásd: Kaposi Zoltán (2001) tanulmányát.
3. Kállay István (1980): 18. old.
4. Kaposi Zoltán (2001): 242. old.
5. Kaposi Zoltán (2009): 49. old.
6. MNL OL P 1313. 36. Lad.13. No.1. 1717. október 14.
7. Az úrbéri birtokviszonyok (1971): 364. old.
8. Lásd: Az úrbéri birtokviszonyok (1971): 363–364. old. adatait.
9. Lásd: Kaposi Zoltán (2017) tanulmányának adatait.

10. Szabó Béla (1978): 100. old.
11. A belatinci uradalom Széchenyi Zsigmondtól lánya révén a császárhű generális Ebergényi Lászlóhoz, onnan szintén házasság révén gróf Csáky Györgyhez került. Lásd: Szabó Béla (1978): 100. old.
12. Lásd: Bakács István (1958) statisztikai adatait.
13. Széchenyi Ferenc vagyonaéhoz: Fraknói Vilmos 2002. 280–288.
14. Az alábbi három pontba sűrített felsorolás forrása: Fraknói Vilmos (2002): 285. old.
15. Török Pál (1943): 828. old.
16. Bogát nem tévesztendő össze a Közép-Somogyban lévő Felső- és Alsóbogáttal, ezek ekkor Boronkay József utóda, gróf Festetics Imre kezében voltak. MNL SML IV. 1. h. 27. doboz, Ö 221.
17. Széchenyi Viktor (1933): 119. old.
18. Ugyanott.
19. Kaposi Zoltán (2009): 130. old; Bártfai Szabó László (1913): 549. old.
20. Bártfai Szabó László (1926): 45. old.
21. A Széchenyi-féle házhoz: Thúry György Múzeum Történeti Dokumentumok Tára. 75.485.1. Városi térkép, 1822.; Az 1803. évi vásárlásához: Bártfai Szabó László (1913): 549. old.; a majorátushoz Fraknói Vilmos (2002): 282. old.; Tárnok Alajos vásárlásához: MNL SML VUL. Elenchus: „*A nagykanizsai ház*” 1839.; A Zichy-vásárlásához ugyanott: 1840. Az értékhez: MNL SML VUL Fasc. 33. 1848. évi uradalmi becslés.
22. Az adatokhoz lásd: Tilkovszky Lóránt (1993) tanulmányát.
23. A levél címzettje kapcsán vannak kétségek, Eötvös Károly gyanúja alapján nevezhetjük meg Glavina Lajost, Zala megye későbbi főispánját. Lásd: Eötvös Károly: Deák Ferenc megváltik birtokától. Pesti Hírlap, 1904. (116. évfolyam) 116. szám.
24. Ferenczi Zoltán (1902): 226. old.
25. Ugyanott, 227. old.
26. A kanizsai berekhez: Kaposi Zoltán (2009) 105–106. old.; az Ormándhoz lásd: Kaposi Zoltán (1998) tanulmányát.
27. Bencze Géza (1983): 200. old.
28. Lásd: Hertelendy Károly (1896); illetve Horváth Károly (1930): 23. old.
29. Bencze Géza (1986): 91. old.
30. Tilkovszky Loránt (1993): 131. old.
31. Ugyanott, 134. old.
32. Bencze Géza (1986): 173. old.
33. A forrást idézi: Bencze Géza (1983): 200. old.
34. Ehhez lásd: Haász Gabriella (2002): 59. old.
35. A rákászatról, a contractusokról lásd: Takács Lajos (1977) alkotását.
36. Bácskai Vera (1993): 228. old.
37. Kanizsa piacához lásd: Kaposi Zoltán (2009): 221–231. old.
38. Haász Gabriella (2002): 75. old.
39. Az esetet idézi: Haász Gabriella (2002): 55–56. old.
40. A népességi adatok a korabeli statisztikai problémák miatt 5–10%-os túrértékkel értelmezendők.
41. Lásd: Ludovicus Nagy (1828) adatait
42. Lásd Tilkovszky Loránt (1993) adatait.
43. Ugyanott.
44. Említi: Török Pál (1943): 829. old.
45. Török Pál (1943): 831. old.
46. Gergely András (1987): 173. old.
47. MNL ZML Zala vármegye főadószedőjének iratai. Nemesi javak összeírása 1835. Kapornaki járás. Az általunk is látott forrást említi Molnár András (1991): 53. old. is.
48. Széchenyi István (1982): 566. old.
49. Török Pál (1943): 838. old.
50. Széchenyi István (1982): 242. old.

51. Molnár András (1991): 54. old.
52. Széchenyi István (1982): 352. old.
53. Ehhez lásd: Éber Ernő (1942)
54. Cholnoky Jenő (1918): 213. old.
55. Károlyi Zoltán (1973): 270. old.
56. Lásd: Tilkovszky Lorant (1993) adatait
57. Károlyi Zoltán (1973): 268. old.
58. Hertelendy Károly (1896): Lásd még: Lotz Gyula (1974)
59. Lásd: Haász Gabriella (2002): 85. old.
60. Károlyi Zoltán (1973): 268. old.
61. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Térképtár, 1857–58. Colonne XXIII, XXIV.
62. Lásd: Cholnoky Jenő (1918): 212. old.
63. Károlyi Zoltán (1973): 268. old.
64. Tilkovszky Lóránt (1961): 33–61. old.
65. Lásd: Tilkovszky Lóránt (1960) tanulmányának adatait és a folyamat leírását.
66. Lásd Bakács István (1958) tanulmányának adatait.
67. A reformkori konjunktúrához lásd: Kaposi Zoltán (2001) tanulmányát.
68. Említi: Estók János (2016): 18. old.
69. Budapesti Hírlap, 1924. március 16.
70. Herczeg Mihály (1980): 122–123. old.
71. Galgóczy Károly (1855): 397. old.
72. Ugyanott, 396. old.
73. Ugyanott.
74. Köztelek, 1941. május 4. (51. évf., 18. szám)
75. Galgóczy Károly (1855): 395–396. old.
76. Lásd Tilkovszky Lorant (1993) tanulmányának adatait.
77. Haász Gabriella (2002): 80. old.
78. Galgóczy Károly (1855): 397. old.
79. A felsorolást és a körülményeket lásd: Égető Melinda (1984): 82. old.
80. Ilyen volt például a Szentgyörgyvártól nem messze fekvő vrászlói uradalom, ahol Miháldiban Zichy Károly gróf 1846-ben 160 holdat engedett át szőlő telepítésére. Lásd: MNL SML VUL Fasc. 35. Gazdatiszti jelentés, 1846. november 29.
81. MNL OL P 623. III. kötet, 22. szám. Contractus. 1845. november 1. Rövidítve megtalálható a MNL ZML Zala megye helytörténeti lexikonjában is.
82. Borászati Lapok, 1859. 12. 04. A cikket Gyürky Antal jegyezte.
83. Lásd: Éber Ernő (1942)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az úrbéres birtokviszonyok (1971): Magyarországon Mária Terézia korában (Szerk.: Felhő Ibolya). Budapest
- Bácskai Vera (1993): Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 34. (Szerk.: Kapiller Imre) Zalaegerszeg, 213–250. old.
- Bakács István (1958): Népeségi és mezőgazdasági adatok a Széchenyi család Somogy és Zala megyei birtokairól a 18–19. század fordulóján. Történeti Statisztikai Közlemények 2. évf. 3–4. 3–27. old.
- Baranyai Béla (1914): Somogyvármegyei nemes családok. In: Magyarország vármegyei és városai 16. Somogy. (Szerk.: Csánki Dezső). Bp. 591–634. old.
- Bártfai Szabó László (1913, 1926): A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. II. kötet. Bp. 1913.; III. kötet. Budapest, 1926.
- Bencze Géza (1983): Zala megye hidrográfiai képe a reformkori vízrendezések küszöbén – egy korabeli kéziratos forrás alapján. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–83. Zalai Gyűjtemény 18. (Szerk.: Degré Alajos–Bilkei Irén). Zalaegerszeg. 193–207. old.

- Bencze Géza (1986): Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg.
- Cholnoky Jenő (1918): A Balaton hidrográfiaja. Budapest
- Cselenkő Borbála (2010): Gróf Széchenyi Ferenc és gróf Széchenyi István plébániaalapítási kísérlete a Zala megyei Bakon. Levéltári Szemle 60. évf. 3. 8–20. old.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest.
- Éber Ernő (1942): A cenki földesúr. Budapest.
- Égető Melinda (1970): A hegyvám mértéke és kiszámítása a 18. században Zala megyei Széchenyi birtokokon. Agrártörténeti Szemle, 32. évf., 73–84. old.
- Estók János (2016): Földbirtokos és nagybefektető. Széchenyi, a gazdálkodó. Rubicon, 27. évf., 298. szám. 9. szám, 14–23. old.
- Fényes Elek (1851): Magyarország geographiai szótára. I–II. kötet. Pest.
- Ferenczi Zoltán (1902): Deák Ferenc élete. 2. kötet. Budapest.
- Fraknoi Vilmos (2002): Széchenyi Ferenc. Budapest.
- Galgóczy Károly (1855): Magyarország a szerb vajdaság és a temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest.
- Gergely András (1987): Széchenyi, a „gazda” és a „polgár”. In: Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Budapest, 171–181. old.
- Haász Gabriella (2002): Szentgyörgyvár története 1676–1849-ig. In: Szentgyörgyvár története (Szerk.: Müller Róbert). Zalai Kismonográfiák 7. Zalaegerszeg. 49–85. old. Ugyanő: Szentgyörgyvár története 1850–1948-ig. In: Szentgyörgyvár története (Szerk.: Müller Róbert). Zalai Kismonográfiák 7. Zalaegerszeg. 86–130. old.
- Herczeg Mihály (1980): A csongrád-vásárhelyi uradalom kialakulása (1789–1848). Tanulmányok Csongrád megye történetéből 4. Szeged. 122–123. old.
- Hertelendy Béla (1987): A Zala Vízteljesítő Társulat története. Nagykanizsa.
- Horváth Károly (1930): A Zalának száz évig tartott szabályozásáról. Földrajzi Közlemények 58. 1–3. 23–24. old.
- Kállay István (1980): A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest.
- Kaposi Zoltán (1997): Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században. Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg. 63–73. old.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2014): A herceg Esterházy család magyarországi földbirtoklása. In: Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története. (Szerk.: Fülöp Éva–ifj. Gyüszti László–Schmidtmayer Csaba). Tata. 237–260. old.
- Kaposi Zoltán (2017): Nemesi birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében. Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2017. (Szerk.: Csikós Gábor–Hegedűs István–Horváth Gergely Krisztián–Ö. Kovács József). Budapest, 127–155. old.
- Károlyi Zoltán (1973): A Balaton és vízrendszere. In: A magyar vízszabályozás története (Szerk.: Ihrig Dénes). Budapest, 249–272. old.
- Lotz Károly (1974): A Zala első rendezési terveinek mérési adatai a Balaton 1840 előtti vízszintjeire. Földrajzi Értesítő 23. évf. 2. 263–274. old.
- Lukács Gábor–Tóth Éva (2012): Festetics György, a tudatos birtokgyarapító. In: Birtokosok és birtokok. Discussiones Neogradiens 12. (Szerk.: Szirácsik Éva). Salgótarján. 175–188. old.
- Marczali Henrik (1982): A magyar birtokviszonyok 1711–1740. In: Marczali Henrik: Világtörténelem – magyar történelem. (Válogatta, sajtó alá rendezte: Gunst Péter). Bp. 118–141. old.
- Molnár András (1991): Széchenyi és Zala. A Zala Megyei Levéltár Széchenyi-levelei. Levéltári Szemle 41. évf. 3. 53–64. old.
- Molnár András (1996): „A zalai ágyúzás”. Zala megye önkéntes adózói (1845–1848). Századok 130. évf. 5. 1211–1240. old.
- Nagy, Ludovicus (1828): Notitae politico-geographico statisticae inelyti regni Hungariae partimque eidem adnexarum. I–II. Buda.
- Takács Lajos (1979): Az erdőhasználat változásai a Kis-Balaton körül a XVIII–XIX. században. Ethnographia 90. évf. 1. 42–53. old.
- Takács Lajos (1977): Rákászat a Kis-Balaton mentén. Ethnographia 88. évf. 2–3. 437–440. old.

- Tilkovszky Lóránt (1961): Az elkülönözés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában. Agrár-történeti Szemle 3. évf. 3. 33–59. old.
- Tilkovszky Lóránt (1960): A tagosítás és legelőelkülönözés Széchenyi István pölöskei uradalmában. A Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyve. Zalaegerszeg. 239–260. old.
- Tilkovszky Lóránt (1990): Széchenyi István csokonyai uradalma. In: Somogy megye múltjából 1990. Levéltári Évkönyv 21. (Szerk.: Kanyar József) Kaposvár, 111–154. old.
- Tilkovszky Lóránt (1993): Széchenyi István Zala megyei uradalmi. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 34. (Szerk.: Kapiller Imre) Zalaegerszeg. 113–164. old.
- Szabó Béla (1978): Az újszerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In: Közlemények a zalai közgyűjtemények kutatásából. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg. 99–111. old.
- Széchenyi István (1982): Napló (Szerk.: Oltványi Ambrus). Budapest.
- Széchenyi Viktor (1933): Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből. Székesfehérvár.
- Török Pál (1943): Gróf Széchenyi István pénzügyei fiatalkorában. Közgazdasági Szemle, 7–8. 825–839.
- Zalavármegyei évkönyv (1896): Zalavármegyei évkönyv a Milleniumra (Szerk: Halis István–Hoffman Mór). Nagykanizsa.